

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 15, Summer 2024, No. 58

Explanatory study of Quranic phrases: “Wasbir Lihukmi Rabbik” (and be patient toward your Lord’s order), and “Fasbir Li-hokmi rabbik” (so be pateint regarding your Lord’s order), based on the criticism of interpretations

Mahdi Abdollahi pour¹ / Zohreh Narimani²/ Elaheh KHosh Zaban³

1. Assistant professor, department of Qur'anic Sciences, university of Noble Qur'anic sciences, Qom, Iran, responsible author (Responsible author). abdollahi@quran.ac.ir
2. Zohreh Narimani; Assistant professor, department of Qur'anic Sciences, university of Noble Qur'anic sciences, Kermanshah, Iran. narimani@quran.ac.ir
3. Elaheh KHosh Zaban; Doctoral student of Islamic studies, university of Qom, Qom, Iran.. elaheh.khoshzaban@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Among the Quranic passages that commentators disagree on are the phrase “And be patient for the judgment of your Lord” in verses 48 of Surah At-Tur and 48 of Surah Al-Qalam, and the phrase “So be patient for the judgment of your Lord” in verse 24 of Surah Al-Insan. A study of Shiite and Sunni interpretations in different historical periods shows that most commentators have made mistakes in interpreting this passage of three verses or have at least provided an incomplete interpretation. In general, four interpretations with a common aspect of warning have been presented for these phrases, which are: the decree of God, the command of God, divine test, and warning of the coming of punishment. This article, which is organized in a descriptive-analytical manner, shows that none of these four interpretative meanings carries the meaning of divine hope and good news, while, based on the context of the verses and especially on the basis of narrations, this fact becomes clear that, incidentally, these Quranic passages contain one of the most important divine good news; namely, the promise of the appearance of Imam Hujjat..
	
Received: 2023.09.22 Accepted: 2024.06.20	
Keywords	Verse 48 of Toor, verse 24 of Insan (Human), theological interpretation, Patience in God's judgment, divine judgment, divine test, the appearance of Hazrat Mahdi.
Cite this article:	Abdollahi pour, M., Narimani, Z., KHosh Zaban, E. (2024). Explanatory study of Quranic phrases: “Wasbir Lihukmi Rabbik” (and be patient toward your Lord’s order), and “Fasbir Li-hokmi rabbik” (so be pateint regarding your Lord’s order), based on the criticism of interpretations. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 15 (2), 131-150. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.95
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.95
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

In this article, the Quranic phrase “Wasber Le-hokme Rabbek” in verses 48 of “Toor” and 48 of “Qalam” and phrase “Fasber Le-hokme rabbek” in verse 24 of “Insan” has been considered as the subject of examining and interpretation. While some commentators have considered the explanation of these verses clear ones and didn't pay attention to them; and some others didn't explain them in way which is appropriate and due to be considered. In addition, no book, article or dissertation has been found that has independently critically examined the commentators' point of view in the interpretation of the discussed phrases which show clearly, necessity need for writing about this issue. The importance of exploring it, is also due to the fact that most of the commentators have listed these passages as divine promises for torment, while the context of the verses and especially the narrations show that, these Qur'anic verses contain a hopeful promise from God regarding the appearance of Hazrat Hojjat, which is one of the Shia Muslim beliefs.

Methodology

Basically, the exploration in each of the fields of knowledge is done with the special method of that knowledge; Therefore, in the field of human sciences, the best method is the observation and examination, whereas the researcher examines human issues and problems; But in the field of Quranic and Hadith knowledge, which is considered as a sub-field of human sciences, generally the descriptive-analytical method will be used, because the researcher is dealing with opinions and theories; and using this method is in this way that, at the beginning, theories are reported and then analyzed; Therefore, this article uses this method.

Discussion

Each verse of the Qur'an has such beauty and elegance which contemplating of them can strengthen a person's belief in the word of Allah. On the other hand, passing over the verses simplicity without caring about them in explanatory way for understanding could bring about an incorrect comprehension. Among the Qur'anic phrases, which it seems that the commentators, for any reason, made a mistake in its interpretation or presented an incomplete interpretation of it, are these phrases of verses under discussion. Therefore, a group of commentators, perhaps due to the apparent meaning of them didn't interpret these phrases at all and neglected them; the other group, by considering them in superficial way and lack of reflection and precision in the pure word of revelation, have made mistakes in the interpretation of these parts of verses. But the third ones is the commentators, who involved in incorrect understanding which influenced by the general atmosphere governing the verses of Surahs “Toor”, “Qalam” and “Insan”. In general, four interpretive meanings have been presented by the commentators in the interpretation of these verses, which are: Allah's judgment, Allah's command, divine test, and warning of occurring of divine punishment. In this regard, the opinions and interpretative ideas of the commentators of different ages have been criticized based on the reflection on context, governing these three verses and by paying attention to the treasure of the sayings of purified Household. And finally, about the chosen opinion in regard of concept of Hokm (order, command) that what it is? In response to it will be said that: It is the divine promise regarding to the Appearance of Hazrat Hojjat.

Conclusion

In general, four interpretive meanings have been presented by the commentators in the interpretation of these verses, which are: Allah's judgment, Allah's command, divine test and warning about the occurrence of divine punishment. Some commentators haven't pay attention to the commentary of these verses and another group has provided an incomplete interpretation due to their consideration being in superficial way in this regard. Most of the commentators, have been in incorrect understanding involved due to the influence of the general atmosphere governing the verses of Surahs "Toor", "Qalam" and "Insan". Lack of existence of clear narration in thus regard in the most famous narrative and interpretative sources of Shiite and Suuni has added to the complexity of these verses. The narration that is the basis of deciphering these Quranic phrases is the narration that has been reported by Kulaini. The findings of this research indicate that these Qur'anic phrases aren't counted among the divine warnjngs at all, but refer to divine promises and reflect the good news of the coming of Hazrat Mahdi, which will heal the sufferings of the Prophet during his mission.

Key words

Verse 48 of Toor, verse 24 of Insan (Human), theological interpretation, Patience in God's judgment, divine judgment, divine test, the appearance of Hazrat Mahdi.

References

The sources

- *Holy Quran*, translated by Fuladvand
- Ibn Solaiman Moqatel, (2003), *Tafseer Moqatel ibn Solaiman* (The Commentary of Moqatel ibn Solaiman), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Ibn Shahr A'Shub Mazandarani Mohammad ibn Ali, (2000), *Manaqeb A'le Abitaleb* (The Vertues of Household of Abitaleb), Qom: A'llamah. (In Arabic)
- Ibn A'ashur Mohammad ibn Taher, (1999), *al-Tahrir wa al-Tanvir* (The Writing and The Enlightenment), Beirut: Arabic History Institute. (In Arabic)
- Ibn A'rabi Mohyiuddin, (2001), *Ta'vilat A'bdorrazzaq* (Interpretations of A'bdorrazzaq), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Ibn Qotaybah A'bdollah ibn Moslem, (1990), *Tafseer Gharib al-Qoran* (The Commentary of Strange of Quran), Beirut: Dar and Library of al-Halal. (In Arabic)
- Ibn Kathir Esmæ'il ibn O'mar, (1998), *Tafseer al-Qoran al-A'zeem* (The Commentary of Great Quran), Beirut: Dar al-Kotob al-E'lmiyyah. (In Arabic)
- Abu Hayyan Andolosi Mohammad ibn Yusof, (1999), *al-Bahr al-Mohit fi al-Tafseer* (The Ocean in the Commentary), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Abu O'baydah Mo'ammâr ibn Mothanna, (2002), *Majaz al-Qoran* (Meraphor of Quran), Cairo: al-Khanji Library. (In Arabic)
- A'lusi Mahmud, (1994), *Ruh al-Ma'ani fi Tafseer al-Qoran al-A'zim wa Sab' Mathani* (The Spirit of Meanings in The Commentary of Great Quran and al-Sab' al-Mathani), Beirut: Dar al-Kotob al-A'rabiyyah. (In Arabic)
- Bahrani Seyyed Hashem, (1994), *al-Borhan fi Tafseer al-Qoran* (The Evidence in The Commentary of Quran), Qom: Be'thah Institute. (In Arabic)
- Baydhavi Naseroddin, (1997), *Anvar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'vil* (The Lights of Revelation and The Secrets of Interpretation), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)

- Pani Peti Mohammad Thanaollah, (1991), *al-Tafseer al-Madhhari* (the Commentary of al-Madhhari), Kuwaitah: Rashidiyyah Library. (In Arabic)
- Haqqi Brusawi Esmæ'il ibn Mostafa, (no date), *Ruh al-Bayan fi Tafseer al-Qoran* (The Spirit of Expression in The Ccommentary of Quran), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic (
- Howaizi A'bdea'la ibn Jomo'a, (1994), *Nur al-thaqalayn* (The Light of Thaqalayn (Two heavy, great and important things), Qom: Esmæ'ilian. (In Arabic)
- Razi Fakhroddin Mohammad ibn O'mar, (1999), *Tafseer Mafateh al-Ghayb* (The Keys of Unseen), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Zohayli Wahbah, (1990), *al-Tafseer al-Monir* (The Illuminating Commentary), Damascus: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Zamakhshari Mahmud ibn O'mar, (1986), *al-Kashshaf a'n Haqaeq Ghavamez al-Tanzil wa O'yun al-Aqavil fi Wojuh al-Ta'vil* (The Discoverer of The Realities of Ambiguities of Revelation and The Springs of Opinions about The Aspects of Interpretation), Beirut: Dar al-Ketab al-A'rabiyyah. (In Arabic)
- Samarqandi Nasr ibn Mohammad, (1995), *Tafseer Bahr al-O'lum* (The Commentary of Sea of Sciences), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Soyuti Jalaloddin, (1983), *al-Dor al-Manthur fi al-Tafseer bel-Ma'thur* (The Scattered Pearl in The Commentary by Tradition), Qom: Ayatollah Mara'shi Najafi Library. (In Arabic)
- Shazli Seyyed Qotb, (2004), *Fi Dhelal al-Qoran* (In Tge Shades of Quran), Beirut: Dar al-Shoruq. (In Arabic)
- Sadeqi Tehrani Mohammad, (1985), *al-Forqan fi Tafseer al-Qoran bel-Qoran wa al-Sonnah* (The Divider in The Commentary of Quran by Quran and Tradition), Qom: Islamic Culture. (In Arabic)
- Sana'ani A'bdorrazzaq ibn Hammam, (1990), *Tafseer al-Qoran al-A'ziz* (The Commentary of Beloved and Precious Quran), Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Tabatabaei Mohammad Hosain, (1969), *al-Mizan fi Tafseer al-Quran* (The Criterion in the Commentary of Quran), Beirut: al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Tabarsi Fadhl bn Hasan, (1993), *Majma' al-Bayan fi Tafseer al-Qoran* (The Collection of Expression in the Commentary of Quran), Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Tabari Mohammad ibn Jarir, (1991), *Jame' al-Bayan fi Tafseer al-Qoran* (The Comprehensive Explanation in The Commentary of Quran), Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Tusi Mohammad ibn Hasan, (no date), *al-Tebyan fi Tafseer al-Qoran* (The Explanation in the Commentary of Quran), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-A'rabi. (In Arabic)
- Tayyeb A'bdolhosain, (1990), *Atyab al-Bayan fi Tafseer al-Qoran* (The Best Explanation in The Commentary of Quran), Tehran: Eslam. (In Persian)
- Farra' Yahya ibn Ziad, (1980), *Ma'ani al-Qoran* (The Meanings of Quran), Cairo: General Egyptian Assembly for the Book. (In Arabic)
- Fadhlollah Seyyed Mohammad Hosain, (1998), *Men Wahy al-Qoran* (From the Revelation of Quran), Beirut: Dar al-Malak. (In Arabic)
- Faidh Kashani Mohammad Mohsen, (1994), *al-Safi fi Tafseer al-Qoran* (The Purer in the Commentary of Quran), Tehran: al-Sadr Library. (In Arabic)

- Qoshiry A'bdolkarim Havazan, (2000), *Laraef al-Esharat* (Beneficial and Noticeable Indications), Cairo: General Egyptian Assembly for the Book. (In Arabic)
- Qomi Ali ibn Ibrahim, (1985), *Tafseer Ail ibn Ibrahim* (The Commentary of Ali ibn Ibrahim), Tehran: Dar al-Ketab. (In Arabic)
- Kolaini Mohammad ibn Ya'qub, (1986), *al-Kafi* (The Sufficient), Tehran: Dar al-Ketab al-Eslamiyyah. (In Arabic)
- Maraghi Ahmad ibn Mostafa, (no date), *Tafseer al-Maraghi* (The Commentary of Maraghi), Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Moghneh Mohammad Javad, (2003), *al-Kashef* (The Discoverer), Qom: Dar al-Ketab al-Eslamiyyah. (In Arabic)
- Makarem Shirazi Naser, (1992), *Tafseer Nemuneh* (Exemplary Exegesis), Tehran: Dar al-Ketab al-Eslamiyyah. (In Persian)

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٥ / صيف ١٤٤٥ / المجلد ٥٨

دراسة تفسيرية لمقاطع قرآنية «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» على أساس نقد التفاسير

مهدي عبداللهي پور^١ / زهره نريمانی^٢ / الهه خوش زيان^٣

١. أستاذ مساعد في قسم علوم القرآن، جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، إيران. (الكاتب المسؤول).

abdollahi@quran.ac.ir

٢. أستاذة مساعدة في قسم علوم القرآن، جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، كرمانشاه، إيران.

narimani@quran.ac.ir

٣. طالبة دكتوراه في قسم الكلام الإسلامي، جامعة قم، قم، إيران.

elaheh.khoshzaban@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	من بين المقاطع القرآنية التي اختلف فيها المفسرون، العبارة «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» في الآية ٤٨ من سورة الطور والآية ٤٨ من سورة القلم، والعبارة «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» في الآية ٢٤ من سورة الإنسان. تشير دراسة تفاسير علماء الشيعة والسنة عبر مختلف العصور التاريخية إلى أن غالبية المفسرين قد أخطأوا في تفسير هذه المقاطع، أو على الأقل قدموا تفسيرات ناقصة. عموماً، تم تقديم أربعة تفاسير ذات طابع إنذاري لهذه العبارات، وهي: قضاء الله، أمر الله، الامتحان الإلهي والإنذار بنزول العذاب. يهدف هذا البحث، الذي يتبع منهجاً وصفيّاً - تحليلياً، إلى بيان أن أياً من هذه التفاسير الأربعة لا يحمل معنى التبشير الإلهي. في حين أنه بالاستناد إلى سياق الآيات، وبشكل خاص إلى الروايات، يتضح أن هذه المقاطع القرآنية تتضمن واحدة من أهم البشارات الإلهية، وهي الوعد بظهور الإمام الحجة <small>عليه السلام</small> .
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٣/٠٧	
تاريخ القبول: ١٤٤٥/١١/٢٤	
الألفاظ المفتاحية	الآية ٤٨ من سورة الطور، الآية ٢٤ من سورة الإنسان، التفسير الكلامي، الصبر على حكم الله، القضاء الإلهي، الامتحان الإلهي، ظهور الإمام المهدي <small>عليه السلام</small> .
الاقتباس:	عبداللهي پور، مهدي و زهره نريمانی و الهه خوش زيان (١٤٤٥). دراسة تفسيرية لمقاطع قرآنية «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» على أساس نقد التفاسير. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢)، ١٥٠ - ١٣١. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.95
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.95
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۵۸

بررسی و تفسیر فرازهای قرآنی «وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» با تکیه بر نقد تفاسیر

مهدی عبداللهی پور^۱ / زهره نریمانی^۲ / الهه خوش زبان^۳

۱. استادیار گروه علوم قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. (نویسنده مسئول).

abdollahi@quran.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، کرمانشاه، ایران.

narimani@quran.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.

elaheh.khoshzaban@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۱۵۰ - ۱۳۱)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳</p> <p>واژگان کلیدی</p>	<p>از جمله فرازهای قرآنی، که مفسران در تفسیر آن اختلاف نظر دارند، عبارت «وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» در آیات ۴۸ سوره طور و ۴۸ سوره قلم و عبارت «فَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» در آیه ۲۴ سوره انسان است؛ بررسی تفاسیر شیعه و سنی در ادوار گوناگون تاریخی حکایت از آن دارد، که عمده مفسران در تفسیر این فراز از آیات سه‌گانه، به خطا رفته و یا دست‌کم تفسیری ناقص ارائه نموده‌اند. به‌طور کلی، چهار تفسیر با وجه مشترک تندی، برای این عبارتهای ارائه‌شده که عبارتند از: قضای پروردگار، فرمان پروردگار، امتحان الهی، انذار نسبت به نزول عذاب. این نوشتار که به روش توصیفی - تحلیلی سامان یافته در غایت خویش، نشان می‌دهد، هیچ‌یک از این معانی تفسیری چهارگانه، معنای امیدبخشی و بشارت الهی را به همراه ندارد، درحالی‌که، براساس سیاق آیات و به‌ویژه به استناد روایات، این حقیقت روشن می‌شود، که اتفاقاً این فرازهای قرآنی، دربردارنده یکی از مهم‌ترین بشارت‌های الهی؛ یعنی وعده ظهور حضرت حجت^ع است.</p> <p>آیه ۴۸ طور، آیه ۲۴ انسان، تفسیر کلامی، صبر بر حکم پروردگار، قضای الهی، امتحان الهی، ظهور حضرت مهدی^ع.</p>
<p>استناد:</p> <p>کد DOI:</p> <p>ناشر:</p>	<p>عبداللهی پور، مهدی و زهره نریمانی و الهه خوش‌زبان (۱۴۰۳). بررسی و تفسیر فرازهای قرآنی «وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» با تکیه بر نقد تفاسیر. <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۵ (۲)، ۱۳۱ - ۱۵۰.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.95</p> <p>https://doi.org/10.22034/15.58.95</p> <p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

طرح مسئله

هریک از آیات قرآن مجید از چنان زیبایی و ظرافتی برخوردار است که درنگ در آن می‌تواند بنیه اعتقادی انسان را نسبت به کلام الهی تقویت نماید. از سوی دیگر، بی‌اعتنایی به فهم تفسیری آیات و یا گذر ساده‌انگارانه از کنار آن، می‌تواند به فهم ناقص یا ناصواب آیات منتهی گردد. از جمله فقرات قرآنی، که به نظر می‌رسد مفسران به هر دلیل، در تفسیر آن به خطا رفته یا تفسیری ناقص از آن ارائه نموده‌اند، فقره: «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» در آیات ۴۸ سوره طور و ۴۸ سوره قلم و فقره: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» در آیه ۲۴ انسان است. از این رو، دسته‌ای از مفسران، شاید به دلیل روشن بودن معنا در ظاهر، به تفسیر این فقرات نپرداخته و از آن عبور نموده‌اند؛ دسته دیگر نیز، با سطحی‌نگری و عدم تعمق و تدقیق در سخن ناب وحی، در تفسیر این فقرات، دچار سهو و خطا گردیده‌اند؛ اما دسته سوم، مفسرانی هستند، که متأثر از فضای کلی حاکم بر آیات سوره‌های طور، قلم و انسان، گرفتار برداشت غیرعالمانه از این فرازها شده و بر این اساس، در تفسیر فقرات مورد بحث، به اشتباه افتاده‌اند. از این رو، نوشتار حاضر، به دنبال آن است، با کاربرد روش توصیفی - تحلیلی و از بستر بررسی انتقادی تفاسیر و نیز از شاهره تدقیق در محتوای آیات این سه سوره، دیدگاه ناصواب مفسران اعصار مختلف در خصوص فرازهای قرآنی مورد بحث را اصلاح نماید. در ضمن بنا بر تتبع نگارندگان در باب پیشینه این موضوع، به استثنای کتاب‌های تفسیری، که در هنگام تفسیر سوره‌های یادشده به شرح این فراز نیز مبادرت ورزیده و در ادامه به تفصیل، آراء آنان تبیین خواهد شد، نگارشی؛ اعم از کتاب، مقاله یا پایان‌نامه‌ای که مستقلاً به بررسی انتقادی دیدگاه مفسران در تفسیر فقرات مورد بحث پرداخته باشد، یافت نگردید؛ بنابراین، گزارف نیست چنانچه ادعا شود، که نوشتار حاضر، بدیع است.

الف) دیدگاه مفسران درباره معنای تفسیری واژه «حکم»

بنابر نگاه برخی مفسران، می‌توان چنین ادعا نمود، که واژه «حکم» معنای روشنی دارد؛ از این رو، این دسته، فارغ از اینکه موشکافانه و عالمانه به واکاوی معنای این واژه بپردازند، مفهوم تفسیری‌ای از کل آیه، ارائه نموده و از مفهوم‌شناسی تفسیری واژه «حکم» یا فقره «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ»، گذر کرده‌اند! اما در مقابل، از اهتمام پاره‌ای دیگر از مفسران نسبت به تفسیر واژه «حکم» در این سه آیه، چنین دریافت

۱. ر.ک: فراه، معانی القرآن، ج ۳ ص ۱۷۸؛ ابن‌قتیبه، تفسیر غریب القرآن، ج ۱ ص ۴۱۱؛ ابوعبیده، مجاز القرآن، ج ۲، ص ۲۸۰؛ صنعانی، تفسیر القرآن العزیز، ج ۲ ص ۲۴۸؛ قمی، تفسیر القمی، ج ۲ ص ۳۳۳؛ سیوطی، تفسیر الدرالمثور، ج ۶ ص ۳۰۲؛ حویزی، تفسیر نورالتقلین، ج ۵، ص ۱۴۳؛ بحرانی، تفسیر البرهان، ج ۵ ص ۱۸۱ و ...

می‌شود، که گره تفسیری آیات مورد بحث، از بستر رمزگشایی این واژه، گشوده خواهد شد؛ از این‌رو، به‌نظر می‌رسد، حل این مشکل، از مقوله «سهل ممتنع» شمار شده و فهم تفسیری این واژه می‌تواند طالب حقیقت را به مراد خویش برساند. بدین‌قرار، در گام نخست، دیدگاه‌های چهارگانه ارائه‌شده در این خصوص به همراه زیرشاخه‌های آن، گزارش خواهد شد؛ هرچند، یادآوری این نکته در آغاز این بخش، لازم است که این امکان وجود دارد، که یک مفسر، مفهوم واژه «حکم» در هریک از آیات مورد بحث را به‌معنایی متمایز از آیه دیگر تفسیر کرده باشد؛ به دیگر سخن، قرار نیست، حتی در یک اثر تفسیری، این واژه در هر سه آیه، به‌معنای یگانه‌ای تفسیر شده باشد. شاید همین ناهمگونی آراء درخصوص این آیات حتی در بیان یک مفسر، نخستین قرینه بر پیچیدگی تفسیری این واژه در آیات مورد بحث تلقی گردیده و ضرورت بررسی موضوع تا رسیدن به رأی صواب در این‌باره را دوچندان نماید.

۱. قضای پروردگار

برخی مفسران واژه «حکم» در این آیات را به «قضای پروردگار» تفسیر نموده‌اند؛ هرچند، در بیان همین مفهوم تفسیری نیز اختلاف نظر دارند:

یک. قضای پروردگار درخصوص تکذیب مشرکان

ازجمله مفسرانی که این مفهوم تفسیری را برای واژه «حکم» در نظر گرفته، مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق) است؛ وی در تفسیر واژه مورد بحث در آیه ۴۸ سوره طور می‌نویسد: «ای پیامبر! در مورد قضای پروردگار، درخصوص تکذیب مشرکان نسبت به خودت، شکبیا باش!»^۱

دو. قضای پروردگار درخصوص آزردن پیامبر

محمدجواد مغنیه (معاصر) این مفهوم تفسیری را برای واژه «حکم» در آیه ۴۸ سوره قلم پذیرفته و خاطرنشان می‌سازد:

خداوند در این آیه، پیامبرش را به شکیبایی درخصوص آزارهایی که از سوی قومش به وی روا داشته می‌شود، توصیه نمود.^۲

افزون بر او، در *تفسیر القرآن العظیم* نیز همین معنای تفسیری البته آمیخته با معنای پیشین برای واژه مورد بحث در همان آیه در نظر گرفته شده است.^۳

۱. ابن سلیمان، *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، ج ۴ ص ۱۵۰.

۲. مغنیه، *الکاشف*، ج ۷، ص ۳۹۸.

۳. ر.ک: ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۸، ص ۲۱۸.

سه. قضای (= داوری) پروردگار

یکی دیگر از معانی تفسیری ارائه شده از سوی مفسران درباره واژه «حکم» در آیه مورد بحث، اراده قضای پروردگار در نفس معنای داوری کردن حضرت حق، است؛ مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق) در تفسیر آیه ۲۴ سوره انسان می نویسد: «شکیبا باش تا [آن هنگام که] خداوند، میان تو و میان اهل مکه، داوری نماید»^۱.

چهار. قضا و قدر الهی

ابن کثیر دمشقی (۷۷۴ق) از جمله مفسرانی است، که معنای قضا و قدر الهی را برای واژه «حکم» در آیه ۲۴ سوره انسان پذیرفته و تصریح نموده است:

آن گونه که خداوند، تو را به واسطه نزول قرآن، گرامی داشت؛ بر قضا و قدرش شکیبا باش و بدان که وی بهترین تدبیر را برایت خواهد نمود.^۲

گفتنی است، در تفسیر *من وحی القرآن* ذیل آیه ۴۸ سوره طور، نیز همین معنا یاد شده است.^۳ سید قطب (معاصر) در بیانی تفصیلی و البته همخوان با فضای آیات سوره انسان، واژه «حکم» را به معنای «قدر» تلقی کرده و می نویسد:

همه امور، در گرو قدر الهی هستند؛ بدین قرار، اوست که به باطل فرصت و به شر مهلت می دهد و زمان محنت و رنج و ابتلای مؤمنان را می افزاید؛ همه این امور، به واسطه حکمتی است که فقط خداوند می داند؛ که از بستر این حکمت، قدرش جاری و حکمش تنفیذ می گردد.^۴

۲. فرمان (= امر) پروردگار

در این میان، دسته قابل توجهی از مفسران، معنای «فرمان پروردگار» را برای واژه «حکم» منظور نموده اند؛ هرچند، در ماهیت این فرمان، بسیار اختلاف کرده اند؛ به عنوان نمونه، ابن عربی (۶۳۸ق) در خصوص ماهیت فرمان الهی آورده است: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ بِسَعَادَةٍ مِّنْ سَعِدٍ وَشَقَاوَةٍ مِّنْ شَقِيٍّ وَنَجَاةٍ مِّنْ نَّجَاةٍ وَهَلَاكٍ مِّنْ هَلَاكٍ وَهُدَايَةٍ مِّنْ اهْتَدَى وَضَلَالٍ مِّنْ ضَلَلٍ؛ نسبت به فرمان پروردگارت درباره خوشبختی کسی که

۱. ابن سلیمان، *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، ج ۴، ص ۵۳۳.

۲. ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۸، ص ۳۰۰.

۳. فضل الله، *من وحی القرآن*، ج ۲۱، ص ۲۴۸.

۴. سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۶، ص ۳۷۸۵.

خوشبخت و بدبختی کسی که بدبخت شد، رهایی کسی که نجات یافت و نابودی کسی که هلاک شد، هدایت کسی که راه یافت و گمراهی کسی که بیراهه رفت؛ شکیبا باش^۱». صاحب تفسیر *الکاشف* نیز در بیان ماهیت فرمان پروردگار نوشته است: «وَحُكْمُهُ تَعَالَى أَنْ تُجْرَى الْأُمُورُ عَلَى سُنَنِهَا الطَّبِيعِيَّةِ وَأَنْ تَوْجَدَ فِي أَوْقَاتِهَا الْمُعَيَّنَةِ؛ و فرمان پروردگار به اینکه امور بر بسترهای طبیعی خویش جاری شده و در زمان معین خویش پدید خواهند آمد^۲». افزون بر ماهیت، متعلق این فرمان نیز معرکه آراء مفسران قرار گرفته و هریک از ایشان، بنابر فهم تفسیری خویش، متعلقی برای فرمان پروردگار ذکر کرده‌اند، که شرح آن بدین قرار است:

یک. نفس فرمان (= امر بما هو امر)

گرچه طبری (۳۱۰ق) در دو آیه از آیات سه‌گانه مورد بحث - آیه ۴۸ سوره طور^۳ و آیه ۴۸ سوره قلم^۴ - همین معنا را برای واژه «حکم» در نظر گرفته؛ اما در میان مفسران، چه متقدم و چه متاخر، سمرقندی (۳۹۵ق) تنها کسی است، که معنای عبارت «لِحُكْمِ رَبِّكَ» در هر سه آیه را یکسان و با قطعیت، عبارت از «أمرِ رَبِّكَ»^۵ و «أمرِ الله تعالی»^۶ اعلام کرده است؛ از دیدگاه وی، واژه «حکم»، در معنای نفس فرمان (= امر بما هو امر) می‌باشد. صاحب تفسیر *روح البیان* در مقام بیان وجه ترجیح این معنا، این‌گونه نقل کرده است:

شیرینی‌ای که در شکیبایی نسبت به نفس فرمان پروردگار، وجود دارد، در صبوری کردن نسبت به آزار و ستم مشرکان یافت نمی‌شود.^۷

دو. فرمان به تحمل سختی‌های رسالت و تبلیغ

در کنار مفسرانی که معنای واژه «حکم» را عبارت از «نفس فرمان» پروردگار دانسته‌اند، برخی نیز، شاید از بابت تاکید، نفس فرمان را تخصیص زده و صرفاً به تحمل سختی‌های رسالت و تبلیغ و در یک کلام، استقامت و بردباری در مقابل سختی‌های امر دعوت^۸، مختص و منحصر نموده‌اند. ابن‌عاشور (معاصر)،

۱. ابن‌عربی، *تأویلات عبدالرزاق*، ج ۲، ص ۳۶۳.

۲. مغنیه، *الکاشف*، ج ۷، ص ۴۸۵.

۳. رک: طبری، *جامع البیان*، ج ۲۷، ص ۲۳.

۴. رک: همان، ج ۲۹، ص ۲۸.

۵. سمرقندی، *تفسیر بحر العلوم*، ج ۳، ص ۳۵۷؛ نیز: ج ۳، ص ۴۸۶.

۶. همان، ص ۵۲۹.

۷. حقی برسوی، *روح البیان*، ج ۹، ص ۲۰۶.

۸. رک: صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۲۹، ص ۸۰.

معنای واژه «حکم» در آیه ۴۸ سوره قلم را عبارت از فرمان پروردگار به رسالت پیامبر و تحمل سختی‌های مربوط به گستره تبلیغ و دعوت دانسته است.^۱ دیگر از مفسران این دسته، طبرسی (متوفای ۵۴۸ ق) است، که می‌نویسد:

ای محمد! نسبت به آنچه در خصوص تحمل سختی‌های رسالت، به تو فرمان داده‌ایم، شکبیا باش؛ تا کتاب را تبلیغ و به آن عمل نمایی.^۲

در حالی که، *التفسیر الکبیر*^۳ و *تفسیر المیزان*^۴ واژه «حکم» را دارای حوزه خطابی و معنایی دوگانه - یکی خطاب به کافران و تکذیب‌کنندگان و دیگری خطاب به شخص پیامبر ﷺ - قلمداد نموده و تنها وجه خطابی مربوط به پیامبر ﷺ را به تحمل سختی‌های امر دعوت تفسیر نموده‌اند.

سه. فرمان به اجرای جمیع تکالیف

گروهی دیگر از مفسران، البته باز هم شاید از سر تأکید، تخصیصی دیگر بر «نفس فرمان» قائل شده و واژه «حکم» را در معنایی عام تفسیر نموده و شکبایی پیامبر ﷺ را به حوزه جمیع تکالیف، ناظر دانسته‌اند؛ این معنا در تفسیر آیه ۲۴ سوره انسان در *التفسیر الکبیر*، از بستر نقل وجوه گونه‌گون معنایی، چنین آمده است:

در خصوص جمیع تکالیف شکبیا باش؛ چه تکالیف خاص درباره عبادات؛ و چه تکالیفی که متعلق به غیر باشد؛ همچون تبلیغ، ادای رسالت و تحمل رنج‌های ناشی از آن.^۵

۳. امتحان الهی

یکی دیگر از وجوه تفسیری ارائه‌شده از سوی مفسران درباره مفهوم واژه «حکم»، امتحان الهی است. پیش از گزارش اقوال مفسران در این باره، یادآوری دو نکته ضروری به نظر می‌رسد: یکم، این وجه معنایی گرچه در بیان برخی مفسران، تنها به پیامبر ﷺ اختصاص یافته؛ اما از نگاه گروهی دیگر، هم پیامبر ﷺ و هم مخاطبان ایشان (کافران و تکذیب‌کنندگان و ...) را در برمی‌گیرد:

۱. ابن‌عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲۹، ص ۹۸.
۲. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۶۲۵.
۳. رک: رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۳۰، ص ۶۱۶.
۴. رک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۹، ص ۲۴.
۵. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۳۰، ص ۷۵۸.

بررسی و تفسیر فرازهای قرآنی «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» ... □ ۱۳۷

از جمله علامه طباطبایی با استناد به سیاق آیات، آیه ۴۸ سوره طور را عطف به آیه «فَدَرَهُمْ حَتَّىٰ يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ»^۱ دانسته و خاطر نشان می‌سازد:

مراد از حکم بر اساس ظاهر سیاق، عبارت است از: حکم خداوند در مورد تکذیب‌کنندگان از بستر مهلت‌دادن و استدراج و بسته‌شدن قلب‌هایشان و در مورد پیامبر ﷺ به دعوت به سوی حق حتی اگر در این مسیر، آزوده شود.^۲

دوم، هرچند در بیان پاره‌ای مفسران به واژه «امتحان» تصریح شده، اما در برخی دیگر از تفاسیر، چنین تصریحی وجود ندارد؛ لذا گزارش بخشی از اقوال با رعایت اصل تسامح نسبت به این امر، صورت پذیرفته است.

پس از ملاحظه نکته‌های یادشده، اقوال مربوط گزارش می‌گردد:

یک. امتحان شخص پیامبر ﷺ

از جمله تفاسیری که واژه «حکم» را به معنای امتحان پیامبر ﷺ گرفته، جامع البیان است، که در مقام تفسیر واژه مورد بحث، در آیه ۲۴ سوره انسان این‌گونه آورده است:

نسبت به آنچه پروردگارت تو را به آن واسطه، می‌آزماید، شکبیا باش؛ اعم از اینکه واجبات باشد، یا تبلیغ رسالت و یا قیام نسبت به اقامه آنچه به واسطه وحی نازل شده است.^۳

دو. امتحان پیامبر ﷺ به همراه کافران و تکذیب‌کنندگان (= سنت استدراج)

دسته‌ای از مفسران، ضمن تفسیر واژه «حکم» به امتحان الهی، آن را عبارت از مهلت‌دادن به گروه معاند پیامبر ﷺ و باقی ماندن حضرتش در مسند نبوت و مداومت بر آن، در اثنای جریان سرپیچی و نافرمانی آنان و عدم ترک مسوولیت خویش، دانسته‌اند؛ به دیگر سخن، دیدگاه این دسته در خصوص واژه مورد بحث، چنان است که خداوند، کافران و تکذیب‌کنندگان را از بستر ابتلای آنان به سنت استدراج آزموده و در سوی دیگر، آزمایش پیامبر ﷺ را در تداوم رسالت خود و عدم ترک مسوولیت یا محل مأموریت خویش، همچون یونس نبی ﷺ قرار داده است. از این‌رو، تفسیر واژه «حکم»، در بیان این دسته، این‌گونه آمده: «بِمَهَالِهِمْ وَ إِبْقَائِكَ فِي عَنَائِهِمْ؛ مهلت‌دادن به معاندان (= استدراج) و باقی ماندن تو [بر پیامبری] با وجود نافرمانی ایشان».^۴

۱. طور / ۴۵.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۲۴.

۳. طبری، جامع البیان، ج ۲۹، ص ۱۲۸.

۴. بیضاوی، انوار التنزیل، ج ۵، ص ۱۵۶؛ فیض کاشانی، الصافی، ج ۵، ص ۸۳؛ پانی پتی، تفسیر المظهری، ج ۹، ص ۱۰۱ و ...

دسته‌ای دیگر نیز بر این باور رفته‌اند، که امتحان الهی، از بستر مهلت‌دادن به گروه معاند پیامبر ﷺ و تاخیر در جریان امدادسانی الهی به حضرتش، رخ خواهد داد؛ ابوحیان اندلسی (۷۴۵ق) تفسیر واژه «حکم» را از این قرار دانسته است: «مهلت‌دادن به کافران و تکذیب‌کنندگان و تأخیر در نصرت پیامبر ﷺ علیه ایشان».^۱

۴. انذار نسبت به نزول عذاب الهی

مفهوم تفسیری دیگری که از سوی مفسران برای واژه «حکم» یاد شده، وعید الهی در خصوص نزول عذاب بر طایفه معاندان پیامبر ﷺ می‌باشد؛ به بیان بهتر، برخی اندیشمندان مسلمان بر این باور رفته‌اند، که کاربرد واژه «حکم» از سوی خداوند در آیات مورد بحث، نشان از خشم و غضب الهی داشته و بازتابنده تحقق وعید عذاب بر کافران و تکذیب‌کنندگان خواهد بود. صاحب تفسیر *مجمع البیان*، بر این امر تصریح نموده و در تفسیر واژه مورد بحث، ذیل آیه ۴۸ سوره طور می‌نویسد:

وَأَصْبِرْ يَا مُحَمَّدُ! لِحُكْمِ رَبِّكَ الَّذِي حُكِمَ بِهِ وَالْزَمَكَ التَّسْلِيمَ لَهُ إِلَى أَنْ يَقَعَ عَلَيْهِمُ الْعَذَابُ الَّذِي حَكَمْنَا عَلَيْهِمْ.^۲
ای محمد! نسبت به حکمی که از سوی پروردگارت به آن محکوم شده‌ای و تو را تسلیم خود ساخته، شکیباً باش؛ تا آن عذابی که بر ایشان تقدیر کرده‌ایم، بر آنان واقع گردد.

پاره‌ای دیگر از مفسران نیز، واژه «حکم» را به وقوع قیامت و حسابرسی در آن روزگار و سرانجام، گرفتاری به عذاب اخروی جهنم، تفسیر نموده‌اند؛ در این میان، گروهی^۳ از بستر درآمیختن ابتلای معاندان به سنت امهال (استدراج) با این عذاب، همین فرجام را برای آنان ترسیم نموده‌اند. اسماعیل حقی (۱۱۳۷ق) از مفسران اهل سنت، در زمره اندیشمندانی است، که به درآمیختگی ابتلا و عذاب، باور کرده و آورده است:

نسبت به حکم پروردگارت در خصوص مهلت‌دادن به ایشان تا فرارسیدن روز موعود؛ و تداوم حیات و رسالت در میان آنان با وجود سختی حزن و اندوه، شکیباً باش.^۴

گفتنی است، تفسیر *روح المعانی* نیز ذیل آیه ۴۸ سوره طور، دقیقاً همین معنا را با همین عبارات، برای واژه «حکم» یاد کرده است.^۵

۱. ابوحیان اندلسی، *بحر المحيط*، ج ۱۰، ص ۲۴۸.

۲. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۹، ص ۲۵۷.

۳. رک: مغنیه، *الکاشف*، ج ۷، ص ۱۷۱.

۴. حقی برسوی، *روح البیان*، ج ۹، ص ۲۰۶.

۵. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۱۴، ص ۴۰.

ب) نقد و بررسی آراء پیش‌گفته

از بررسی آراء و نظریات پیش‌گفته درباره مفهوم تفسیری واژه «حکم» در آیات مورد بحث، شاید بتوان این نقدها را وارد ساخت.

۱. باید در نظر داشت که بنابر گفته قرآن‌پژوهان، سوره‌های طور و قلم، مکی بوده و بنابر رای مشهور عالمان^۱ قدر متیقن آن است که آیات بیست‌ودوم تا سی‌ویکم سوره انسان - یعنی دسته پایانی آیات این سوره که فقره: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» نیز در این دسته واقع گردیده - هم مکی شمار شده است؛ که این مهم و تأثیر آن در تفسیر آیات، ظاهراً از دیدگاه قاطبه مفسران از این دسته، مغفول مانده است! دیگر آنکه فضای کلی حاکم بر هر سه سوره، از سیطره امیددهی به رسول خدا و بشارت‌های پیاپی در راستای اعتلا و موفقیت دین و پیام رسالت و قرآن ایشان حکایت دارد؛ با ملاحظه این دو مقدمه، چنین به نظر می‌رسد، که این دسته از مفسران، عمدتاً متأثر از نوع واژگان در آیه و نیز بی‌توجه به مفاد آیات و سوره‌های مکی، به بیراهه رفته و فراز مورد بحث را در هر سه سوره، در زمره فرازهای وعیدی خداوند شمار نموده‌اند! از این‌رو، پرداختن به این مسئله، از آن جهت اهمیت دارد، که به نظر می‌رسد، دسته اخیر مفسران در تفسیر این عبارات‌های قرآنی، نه فقط نتوانسته‌اند حق مطلب را ادا نمایند، بلکه اکثر قریب به اتفاق آنان، تفسیری ناصواب از این فرازها ارائه داده‌اند؛ چه اینکه، با توجه به شیوع التهاب و عدم آرامش در فضای آن روزگاران شهر مکه، نگرانی‌ها و دغدغه‌مندی‌های پیامبر ﷺ نسبت به عاقبت دین و امت خویش در زمان حیات و حتی پس از رحلت‌شان، اتهام‌هایی همچون کاهن، مجنون، شاعر و ... که نسبت به حضرتش روا داشته شد و ... این‌گونه به نظر می‌رسد، که خداوند می‌بایست در پی آرام کردن رسول و فرستاده خویش برآمده؛ و موجبات دلگرمی جناب‌شان را فراهم نموده؛ و خاطر مبارک‌شان را نسبت به آینده خوش خویش و دین و امت‌شان آسوده نماید و این همه، رخ نخواهد داد، مگر آنکه ایشان را به اصل سازش‌ناپذیری با مشرکان و عدم اطاعت از آنان - حتی آنگاه که دعوت، به اوج رسیده و آزار گروه معاند بر پیامبر ﷺ بیشتر می‌شود - ثبات قدم در آنچه به ایشان وحی می‌گردد؛ و سرانجام صبر و شکیبایی ویژه نسبت به این برهه از تبلیغ، رهنمون ساخته^۲ و با ایشان از بشارتی گفتگو نماید، که آن بشارت، دل حضرت را قرص نموده و جهانی‌شدن مکتب‌شان را نوید دهد.

۲. باتوجه به مخاطب بودن پیامبر ﷺ در این سه آیه، چنانچه دستور به شکیبایی حضرتش به هر یک از مفاهیم تفسیری قضای پروردگار، فرمان پروردگار، امتحان الهی و انذار نسبت به نزول عذاب، تعبیر

۱. رک: طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۱۳۶.

۲. رک: همان، ج ۲۰، ص ۱۳۵.

گردد، منهای تاکید بر ضرورت تسلیم بودن محض پیامبر ﷺ در درگاه خداوند - که از بدیهیات و مسلمات امر خطیر رسالت شمار شده و رسول خدا ﷺ پیشتر بر آن واقف و به آن پایبند گردیده است - ظاهراً افاده دیگری به خصوص در امر رشد و تعالی پیامبر ﷺ نخواهد داشت؛ از این رو، به نظر می‌رسد، هیچ‌یک از این معانی، نمی‌تواند بازگوکننده مراد جدی خداوند در این آیات باشد.

۳. توجه به اصل سیاق در مباحث تفسیری، همواره می‌تواند در رفع پیچیدگی‌ها و گره‌های تفسیری آیات کارساز بوده و برای رسیدن به فهم صحیح نسبت به کلام وحی، بسیار راه‌گشا باشد؛ امری که ظاهراً در تفسیر این فرازهای قرآنی، از سوی قاطبه مفسران، نادیده انگاشته شده است! گواه روشن این ادعا آن است که چنانچه آراء تفسیری پیش‌گفته، مورد تامل قرار گرفته و بازخوانی گردد، بازتابنده آن حقیقت خواهد بود، که سایه تهدید و ارباب بر فضای تفسیری موجود، سنگینی نموده و عموماً امیدبخش و پویا به نظر نمی‌رسد؛ درحالی‌که، بنابر باور صاحب‌نظران^۱ فضای آیات هریک از سوره‌های طور، قلم و انسان، ظاهراً برای رسول خدا ﷺ امیدآفرین و آرام‌بخش بوده و خداوند به منظور تسکین پیامبر ﷺ و تقویت روحی و روانی حضرت، این‌گونه با ایشان سخن رانده و خطاب‌شان فرموده است؛ به دیگر سخن، با توجه به شیوع التهاب و ناآرامی در فضای آن روزگاران مکه، نگرانی‌ها و دغدغه‌مندی‌های پیامبر ﷺ نسبت به عاقبت دین و امت خویش، اتهام‌هایی همچون کاهن، مجنون، شاعر و ... که نسبت به حضرتش روا داشته شد و ... این‌گونه به نظر می‌رسد که خداوند می‌بایست در مقام تسکین پیامبر ﷺ برآمده و موجبات دلگرمی جناب‌شان را فراهم نموده و خاطر مبارک‌شان را نسبت به آینده خوش خویش و دین و امت‌شان آسوده نماید و این همه، رخ نخواهد داد مگر آنکه ایشان را به اصل سازش‌ناپذیری با مشرکان و عدم اطاعت از آنان - حتی آن‌گاه که دعوت به اوج رسیده و آزار گروه مشرکان و تکذیب‌کنندگان بر پیامبر ﷺ بیشتر می‌شود - ثبات قدم در آنچه به ایشان وحی می‌گردد؛ و سرانجام صبر و شکیبایی ویژه نسبت به این برهه از تبلیغ، رهنمون ساخته^۲ و با ایشان از بشارتی گفتگو نماید که آن بشارت، دل حضرت را قرص نموده و جهانی‌شدن مکتب‌شان را نوید دهد؛ و گرنه، ممکن است رسول خاتم ﷺ نیز به سرنوشت یونس نبی ﷺ گرفتار شود؛ آن‌گاه که وی، قوم خویش را به خداوند، توحید و طاعت او فراخواند، اما آنها از پذیرش این دعوت، سر باز زدند و بر کفرشان مداومت ورزیدند^۳ و با این لجاجت سبب شدند، که جناب یونس ﷺ از ایمان آنها ناامید گردیده و محل خدمت و ماموریت خویش را رها

۱. رک: ابن‌عاشور، *التحریر و التنبیر*، ج ۲۷، ص ۹۲؛ نیز ج ۲۹، ص ۹۸.

۲. رک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۱۳۵.

۳. زحیلی، *التفسیر المنیر*، ج ۱۷، ص ۱۱۶.

سازد.^۱ اما خداوند در آیه ۴۸ سوره قلم خطاب به پیامبر ﷺ از حضرتش خواسته که هرگز شبیه حضرت یونس رفتار ننموده و تا رسیدن امداد الهی شکیبایی به خرج دهد؛ لذا آشکارا اعلام می‌دارد: «وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْهُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ؛ و مانند همنشین ماهی (حضرت یونس) نباش، که برای نجاتش بغض‌آلود، صدای مان زد»؛ این عبارت، در جای خود می‌تواند دخالت خداوند در توفیق پیامبر خاتم ﷺ در امر تبلیغ و دعوت را نوید بخشد. هرچند، عبارت «فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ؛ پس خداوند، او را برگزید و وی را از نیکوکاران قرار داد»^۲ نشان از آن است، که حضرت یونس ﷺ سرانجام^۳ و پس از طی دوران حبس در شکم ماهی،^۴ دوباره از سوی خداوند برگزیده شد؛ منتها با این تفاوت، که این مرتبه، به خواست خداوند، دامنه رسالت و هدایتش بیشتر و گسترده‌تر گردید؛ آن‌گونه که به باور مفسران^۵ رسالت هیچ‌یک از پیامبران الهی همچون رسالت رسول خاتم ﷺ فراگیر نشد، جز حضرت یونس ﷺ که شمولیت رسالتش همه امتش را درنوردید و بدین‌سان، همه قوم به وی ایمان آوردند. درحالی‌که، چنانچه شکیبایی به خرج می‌داد و محل ماموریت خویش را بدون اذن پروردگار ترک نمی‌نمود، چه بسا او نیز در وقت مقتضی و به اراده و خواست پروردگار، توفیق می‌یافت و این‌گونه هم گرفتار تنبیه الهی نمی‌شد!

۴. گفتنی است، سیاق دو آیه دیگر نیز، حاکی از همین توجه ویژه پروردگار به پیامبر ﷺ و دلگرم نمودن‌شان نسبت به پابرجا ماندن، بر راه صحیح دعوت به سوی اوست؛ چه اینکه، در دو آیه دیگر هم به ایشان یادآور می‌شود که در سایه حمایت «فَأَنْتَكَ بِأَعْيُنِنَا» و زیر ذره‌بین «وَلَا تَطْعَمُ مِنْهُمْ أَثِمًا أَوْ كُفُورًا» پروردگار قرار دارد و بدین‌قرار، به او تأکید می‌گردد، که از بستر پیشه‌کردن صبر و شکیبایی و با حرکت، زیر سایه چتر حمایتی خداوند، از اطاعت گناهکاران و ناسپاسان پرهیز نماید. توضیح اینکه، عبارت «إِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا» در آیه ۴۸ سوره طور، بنا بر دیدگاه اکثریت قریب به اتفاق مفسران، از محافظت خداوند بر پیامبر ﷺ حکایت دارد.^۶ رویدادی مبارک، که نه‌تنها بویی از تهدید و ارباب از آن به مشام نمی‌رسد؛ بلکه در نوع خویش، بازتابنده وعده خداوند به رسول خاتم ﷺ در خصوص حفاظت از ایشان در طول مسیر رشد و تعالی است، تا ضمن ایجاد دلگرمی برای حضرت، طی این مسیر، برای ایشان تسهیل گردیده و امیدوارانه و در کمال آرامش، آن را به فرجام برساند؛ آن‌هم فرجامی بس دلنشین که همه

۱. طیب، *اطیب البیان*، ج ۹، ص ۲۳۱.

۲. قلم / ۵۰.

۳. رک: انبیا / ۸۷.

۴. رک: قشیری، *لطائف الاشارات*، ج ۲، ص ۵۱۹.

۵. رک: طیب، *اطیب البیان*، ج ۱۳، ص ۱۵۴.

۶. رک: طوسی، *التبیان*، ج ۹، ص ۴۱۹؛ زمخشری، *الکشاف*، ج ۴، ص ۴۱۹؛ زحیلی، *التفسیر المنیر*، ج ۲۷، ص ۸۷ و ...

نگرانی‌ها و تشویش‌های پیامبر ﷺ را مرتفع نموده و عاقبتی خوش، به اندازه جهانی‌شدنِ تعلیمش را رقم بزند. این ادعا، با باور اندیشمندان^۱ نیز سازگار است؛ چه اینکه آنان معتقدند، انسان هنگامی که احساس کند ازسوی پشتیبانی بزرگ، مورد حمایت قرار گرفته و همه تلاش‌هایش رصد می‌شود، بنیه، انگیزه و مسئولیت‌پذیری‌اش افزون شده و می‌کوشد که با افزایش توان و پویایی خویش، قله‌های موفقیت را فتح نماید؛ حال چه پشتیبانی دلسوزتر و قوی‌تر از خداوند و چه موفقیتی بالاتر از اینکه حاصل تلاش و البته شکیبایی آدمی، فراگیر شده و ارمغانش جهان‌شمول گردد؟

۵. درنگ در خطاب مستقیم موجود در آیات سه‌گانه مورد بحث، به تنهایی می‌تواند نادرستی بسیاری از آراء و نظریات تفسیری یادشده را آشکار نماید؛ چه اینکه، اگرچه در آیات پیش و پس از آیات مورد بحث، خطاب‌های گوناگونی - چه مستقیم و چه غیر آن - به مشرکان و تکذیب‌کنندگان پیامبر ﷺ صورت گرفته که دربردارنده انذار آنان نسبت به عذاب الهی می‌باشد؛ اما در هیچ‌یک از این آیات سه‌گانه، معاندان حضرت، مورد خطاب خداوند قرار نگرفته‌اند! بلکه خطاب در هر سه آیه، شخص رسول خدا ﷺ است، آن هم با لحن و بیانی از سرِ تحنن، بنده‌نوازی و مهرورزی. ازسوی دیگر، با عنایت به سایر فقره‌های قرآنی که پیامبر ﷺ را «رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ»^۲ «حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ»^۳ «لَئِن لَّمْ يَكُن لَّيْلًا لَّخَلَقْنَاكَ عَلٰی خُلُقٍ عَظِيمٍ»^۴ و ... معرفی می‌فرماید، سازگاری محتوای این آیات با تقاضای رسول خدا ﷺ از پروردگار برای عذاب قوم خویش، منتفی به نظر می‌رسد؛ این ادعا آن هنگام قوت می‌گیرد، که مفاد آیه ۳۳ سوره انفال مورد توجه واقع شود که فرمود:

وَمَا كَانَ لِلَّهِ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ لِلَّهِ مُعَذِّبُهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ؛

والی] تا تو در میان آنان هستی، خدا بر آن نیست که ایشان را عذاب کند، و تا آنان طلب آمرزش می‌کنند، خدا عذاب‌کننده ایشان نخواهد بود.

در این آیه، خداوند به پیامبر ﷺ اطمینان خاطر می‌دهد، که نه تنها در زمان حضور ایشان در میان قوم خویش، آنان را عذاب نخواهد کرد؛ بلکه حتی متعهد می‌گردد، که تا آن هنگام که استغفار و طلب آمرزش در میان قوم حضرت، جریان داشته باشد، عذابی متوجه آنان نخواهد شد؛ از این رو و با ملاحظه این دلایل، تفسیر انذارآمیز آیات سه‌گانه مورد بحث، ناصواب به نظر می‌رسد.

۱. رک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۲، ص ۴۶۷.

۲. انبیا / ۱۰۷.

۳. توبه / ۱۲۸.

۴. آل عمران / ۱۵۹.

۵. قلم / ۴.

بررسی و تفسیر فرازهای قرآنی «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» ... □ ۱۴۳

۶. یکی دیگر از مهم‌ترین نقدهایی که می‌توان به برخی آراء تفسیری ارائه‌شده در این باره وارد نمود، گرفتارشدن دسته‌ای مفسران در ورطه سطحی‌نگری می‌باشد؛ به دیگر سخن، دسته‌ای از مفسران، گاهی به دلیل غفلت از غنای معارف قرآن - حتی در خصوص آیاتی که به ظاهر، مفهوم روشنی دارند - از کشف لایه‌های عمیق قرآن کریم و دستیابی به فهم صحیح کلام وحی، محروم می‌مانند؛ آفتی که در فهم همین آیات سه‌گانه نیز پاره‌ای مفسران را درگیر نموده و سبب شده، آنان معنای واژه «حکم» را روشن و بی‌نیاز از بحث تفسیری انگاشته و از این واژه یا اصلاً از فقره «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ»، گذر کرده‌اند!

ج) دیدگاه مختار

به منظور دستیابی به دیدگاه مختار، لازم است افزون بر مطالب پیش‌گفته، چهار مقدمه مورد توجه قرار گیرد: نخست اینکه، بنابر باور مفسران،^۲ دلیل متعدی‌شدن واژه «صبر» در این سه آیه با حرف جر «لام»، تضمن معنای خضوع و طاعت در مقابل امر شاق است. از سوی دیگر، اندیشمندان^۳ درباره معنای حرف جر «لام» در عبارت «لِحُكْمِ» سه حالت فرض کرده‌اند؛ در معنای «إلی»، که در این صورت معنا چنین می‌شود: «إصبر إلی أن یحکم الله»؛ در معنای «فی»، که در این صورت معنا چنین می‌شود: «أثبت فی حکم الله»؛ در معنای تعلیل، که در این صورت معنا چنین می‌شود: «إجعل سبب الصبر إمتثال الأمر»؛ بدین‌قرار و با نظر گرفتن مولفه سیاق و نیز دلایلی که ذیلاً خواهد آمد، به‌نظر می‌رسد، بهترین معنا برای حرف «لام» در این آیات، «إلی» باشد که بازتابنده غایت و فرجام کار است.

دوم اینکه، با توجه به مقدمه نخست و از پی ملاحظه دیدگاه مفسران^۴ در خصوص معنای حرف «فاء» در عبارت «فَاصْبِر» در آیه ۲۴ سوره انسان - که عبارت از سببیت تلقی شده و به پیامبر ﷺ، شکیبایی نسبت به نیکان و بدان، پس از درک احوال‌شان را توصیه می‌نماید - شاید بتوان دریافت، از پس شکیبایی پیامبر ﷺ، غایتی دل‌پذیر و امیدآفرین، رقم خواهد خورد؛ از این‌رو، مراغی (معاصر) خاطرنشان می‌سازد: «نسبت به آنچه خداوند تو [پیامبر ﷺ] را بدان مبتلا نموده؛ و با تاخیر در نصرت تو نسبت به مشرکان و نیز سختی‌های فراوان امر تبلیغ؛ و همچنین رنج‌های ناشی از نزول وحی، تو را می‌آزماید،

۱. ر.ک: فرا، معانی القرآن، ج ۳، ص ۱۷۸؛ ابن‌قتیبه، تفسیر غریب القرآن، ج ۱، ص ۴۱۱؛ ابوعبیده، مجاز القرآن، ج ۲، ص ۲۸۰؛ صنعانی، تفسیر القرآن العزیز، ج ۲، ص ۲۴۸؛ قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۳۳؛ سیوطی، الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۰۲؛ حویزی، نور الثقلین، ج ۵، ص ۱۴۳؛ بحرانی، البرهان، ج ۵، ص ۱۸۱ و ...
۲. ر.ک: ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۲۹، ص ۳۷۴.
۳. ر.ک: رازی، التفسیر الکبیر، ج ۲۸، ص ۲۲۹؛ نیز طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۱۲.
۴. ر.ک: پانی‌پتی، تفسیر المظهری، ج ۱۰، ص ۱۶۱.

شکیبا باش؛ چراکه، عاقبت پسندیده‌ای داشته و سرانجام، دلت خنک خواهد شد.^۱ اسماعیل حقی (۱۳۷ق) نیز می‌نویسد: «نسبت به حکم پروردگارت در خصوص تاخیر در نصرت تو بر کافران شکیبا باش؛ چه اینکه، این شکیبایی، عاقبت خوش و پسندیده‌ای خواهد داشت؛ از این‌رو، نسبت به مقابله و انتقام، شتاب نکن؛ چراکه، تحقق امور در گرو زمان است و هر آمدنی‌ای، نزدیک». ^۲ اگرچه بنا بر دیدگاه اخیر، هر آمدنی‌ای نزدیک عنوان شده، اما در بیان برخی مفسران^۳ این زمان، مقدر و تنها در دایره علم الهی معرفی گردیده است.

سوم اینکه، رمزگشایی از مفهوم عبارت «عاقبت خوش و پسندیده» - که در بیان تفسیری پاره‌ای از مفسران آمده و در مقدمه قبل به‌عنوان آن غایت یا هدف غایی، تعبیر شد - ضروری می‌نماید؛ بیضاوی (۸۵ق) آن عاقبت خوش و پسندیده را عبارت از پیروزی پیامبر ﷺ و یاران ایشان بر کفار مکه و سرانجام، فتح مکه دانسته است.^۴ ابن‌عاشور (معاصر) با اشاره به اختصاص بخش قابل‌توجهی از سوره طور به کدورت خاطر و تأسف رسول خدا ﷺ از گمراهی قوم خویش، هدف میانی از دعوت ایشان به صبر و شکیبایی از سوی خداوند را، رسیدن حضرتش به «آرامش»^۵ عنوان نموده و درباره هدف غایی این جریان تا نیل به آن عاقبت خوش و پسندیده - البته بنا بر فهم تفسیری خویش - آورده است: «تشویق خداوند به شکیبایی پیامبر ﷺ و ضرورت مداومت ایشان بر امر هدایت‌گری، بدان جهت است، که پیامبر ﷺ این‌گونه در گستره رسالت، ترفیع مرتبه گرفته و به مقام «اولوالعزم» ارتقا خواهد یافت». ^۶ مکارم شیرازی (معاصر) نیز آن عاقبت خوش را بر پایه فهم تفسیری خویش، پیروزی نهایی مسلمانان تلقی نموده است.^۷ شاید پیروزی نهایی مسلمانان در جهان را - آن هم فراتر از پیروزی و دستاوردی چون فتح مکه - بنا بر شواهد قرآنی دیگر همچون آیه: «فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ»^۸ بتوان به همین شکل و یا به ضمیمه توجیه و پرداخت بیشتر، هدف غایی قلمداد نمود؛ اما به نظر می‌رسد، رشد شخصیتی و جایگاهی پیامبر ﷺ حتی با دستیابی ایشان به مقام اولوالعزم، پس از شکیبایی نسبت به ناملایمت‌ها و پشت سر گذاشتن

۱. مراغی، تفسیر المراغی، ج ۲۹، ص ۱۷۴.

۲. حقی برسوی، روح البیان، ج ۱۰، ص ۲۷۷.

۳. ر.ک: ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۲۹، ص ۹۸.

۴. بیضاوی، انوار التنزیل، ج ۵، ص ۲۷۲.

۵. ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۲۷، ص ۹۲.

۶. ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ج ۲۹، ص ۹۸.

۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۴۲۰.

۸. مائده / ۵۶.

نامهربانی‌های فراوانی که حضرتش از سوی معاندان، متحمل شد، نمی‌تواند آن هدف غایی قلمداد گردد؛ چه اینکه، تعالی و سرانجام سعادت فردی پیامبر ﷺ، به رغم دل‌پذیر بودن برای شخص ایشان، الزاماً به معنای تعالی و سعادت جمع مسلمانان نخواهد بود؛ به علاوه، از آنجا که نیل به موفقیت‌هایی از این دست، عموماً در زمره توفیقات معنوی شمار می‌شود، شاید درک حلاوت آن، برای دیگر افراد بشری - که به چنین کامی نرسیده‌اند - اصولاً میسر نباشد؛ بدین‌قرار، غور در آیات مورد بحث، از این حقیقت پرده برمی‌دارد، که مؤلفه‌هایی همچون فتح مکه، دستیابی پیامبر ﷺ به آرامش، ترفیع مرتبه حضرت، ارتقا به جایگاه اولوالعزم، همه و همه می‌بایست، زمینه‌ساز تحقق هدفی مهم‌تر و رویدادی ارزشمندتر باشد، که همگان از آن بهره برده و کام‌شان از این انتفاع، شیرین می‌گردد.

چهارم اینکه، در جای خود ثابت شده، یکی از مهم‌ترین منابعی که یار و مددکار مفسران بوده و همواره توانسته است در فهم تفسیری صحیح آیات، کارساز باشد، به کارگیری منبع غنی روایات و گنجینه سخنان ناب معصومان علیهم‌السلام است. این در حالی است، که از جمله مؤلفه‌های فزاینده پیچیدگی شناخت مفهوم تفسیری واژه «حکم» در آیات مورد بحث و در پی آن، ظهور نظریات تفسیری ناصواب، فقر مهم‌ترین و مشهورترین منابع تفسیر روایی در این خصوص است. چه اینکه، بنابر تتبع نگارندگان در هیچ‌یک از منابع تفسیر روایی شیعه و سنی؛ اعم از: *جامع البیان* (طبری)، *التفسیر القمی* (علی بن ابراهیم قمی)، *الدر المنثور* (سیوطی)، *التفسیر القرآن العظیم* (ابن کثیر)، *الاصافی فی تفسیر القرآن* (فیض کاشانی)، *البرهان فی تفسیر القرآن* (بحرانی)، *نور الثقلین* (حویزی) و ... حتی یک روایت تفسیری که به شرح و تفسیر عبارت: «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» یا فقره: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» پرداخته باشد، وجود ندارد! تنها فقره روایی موجود در خصوص این فرازهای قرآنی، روایتی است، که پس از تتبع، از منابع حدیثی (نه تفسیری) استخراج گردید؛ روایتی که شاید بتواند مفهوم تفسیری این فرازها را به گونه‌ای رمزگشایی نموده و خطای تفسیری مفسران در طول اعصار را پوشش دهد؛ سند و متن روایت، از این قرار است:

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى جَمِيعاً عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَالِمِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ شاذَانَ الْوَاسِطِيِّ قَالَ:
 كَتَبْتُ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عليه السلام أَشْكُو جَفَاءَ أَهْلِ وَاسِطٍ وَ حَمَلَهُمْ عَلَيَّ وَ كَانَتْ عِصَابَةً مِنَ الْعُثْمَانِيَّةِ تُؤْذِنِي فَوَقَّعَ بِخَطِّهِ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَخَذَ مِيثَاقَ أَوْلِيَانِنَا عَلَى الصَّبْرِ فِي ذَوَلَةِ الْبَاطِلِ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَلَوْ قَدَّ قَامَ سَيِّدُ الْخَلْقِ لَقَالُوا - يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ^۳

۱. فی بعض النسخ [الحسین].

۲. آی المهدی عليه السلام.

۳. یس / ۵۱.

این‌شاذان واسطی می‌گوید: از جفای اهل واسط و حمله آنان به خودم و اینکه گروهی از عثمانیان مرا آزار دادند، طی نامه‌ای به امام رضا علیه السلام شکایت کردم؛ حضرت، در پاسخ اینگونه نوشتند: خداوند - تبارک و تعالی - از دوستان ما میثاقی مبنی بر صبر در دولت باطل اخذ نموده است؛ لذا نسبت به حکم پروردگارت شکیبیا باش، پس روزی که سید خلق (حضرت مهدی علیه السلام) قیام فرماید، ستمکاران خواهند گفت: ای وای بر ما! چه کسی ما را از مرقدمان برانگیخت؟! این، همان وعده‌ای است که خداوند داده و پیامبران، تصدیق نموده‌اند.^۱

پس از تعمق و تدقیق در دیدگاه‌های صاحب‌نظران و مفسران درباره مفهوم تفسیری واژه «حکم» در این سه آیه و با توجه به نقدهای واردشده در خصوص آراء و نظریات ایشان و همچنین با در نظر گرفتن مقدماتی که در همین بخش ارائه شد، به نظر می‌رسد، دیدگاه مختار در این باره، می‌بایست فراتر و یا برآیند مولفه‌هایی همچون فتح مکه، دستیابی پیامبر صلی الله علیه و آله به آرامش، ترفیع مرتبه حضرت، ارتقا به جایگاه اولوالعزم و ... باشد. از این رو و با عنایت به مفاد روایت یادشده، سرانجام شاید بتوان نظریه مختار را این‌گونه تنقیح نمود که:

مفهوم تفسیری فقره‌های: «وَ اصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ»، عبارت است از: ضرورت شکیبایی پیامبر، تا آنجا که آرامش ایشان تامین شده و از این بستر، رشد و تعالی معنوی حضرتش تا دستیابی به درجه اولوالعزم، تکمیل گردد؛ بدیهی است، از شاهراه این آرامش و سرانجام ارتقای فردی پیامبر صلی الله علیه و آله - که محصول جان‌فشانی‌ها و از خودگذشتگی‌های حضرت و نیز مداراها، تحمل ناملایمت‌ها و بی‌اعتنایی به نامهربانی‌ها از سوی ایشان و به تبع‌شان، اهل‌بیت علیهم السلام و امت‌شان شمار می‌شود - زمینه‌سازی لازم برای ظهور حضرت حجت علیه السلام ایجاد خواهد شد؛ هم ایشان، که آخرین وصی پروردگار و فرزند خلف رسول خدا صلی الله علیه و آله و وارث دین ایشان بوده و ظهوری ظفرمند و پیروزمندانه خواهد نمود؛ رویدادی بزرگ و تاریخ‌ساز، که در درجه نخست، مرهمی بر زخم‌های واردشده بر اجداد پاک‌شان، به‌ویژه شخص رسول خدا صلی الله علیه و آله قلمداد گردیده و خستگی‌ها و رنج‌های ناشی از بی‌مهری‌های سال‌های مسئولیت‌الهی‌شان را جبران خواهد ساخت؛ و در وهله بعد، به تأسیس حکومتی جهانی منتهی خواهد شد، که مبتنی بر آموزه‌های ناب، انسان‌دوستانه و حیات‌بخش سرچشمه پاک وحی شکل گرفته و برپایه اصل عدل و عدالت استوار گردیده و همگان را به کام خواهد رساند؛ بسی روشن است که تفسیر این چنینی از آیات سه‌گانه، با آنچه اکثریت قریب به اتفاق مفسران فهم نموده‌اند، ناسازگار می‌باشد.

۱. کلینی، *الکافی*، ج ۸، ص ۲۴۷.

به بیان دیگر، نظریه مختار در این نوشتار، بازتابنده یکی از وعده‌های شیرین و انگیزه‌ساز الهی است، که عبارت است از: ظهور امام مهدی علیه السلام و برقراری حاکمیتی جهانی ازسوی ایشان؛ همو که به تعبیر قرآن کریم، وارث صالح زمین و زمینیان بوده^۱ و جان‌پناه مستضعفان جهان خواهد بود.^۲ سیر نوشتار حاضر، حکایت از آن دارد، که ظاهراً خداوند، این وعده را با ظرافتی خاص در آیات مورد بحث جای داده و به همین جهت، شخص پیامبر صلی الله علیه و آله، خطاب آن واقع شده است. خطابی که ایشان را به دلیل برخورداری از سایه حمایتی پروردگار به سپاس‌مندی دعوت نموده^۳ و از هرگونه شتابزدگی در خصوص برخورد تقابلی و انتقام‌بنیان با مشرکان و تکذیب‌کنندگان پرهیز داده^۴ و به عدم فرمان‌برداری از گناهکاران و ناسپاسان رهنمون ساخته^۵ و بدین‌قرار، سفارش به شکیبایی و آرامش را به‌عنوان سرلوحه دستورهای الهی، به حضرتش ابلاغ فرموده است، تا از این بستر، ظهور یگانه منجی بشریت تحقق یافته و خواسته همه انسان‌های عدالت‌طلب و آزادی‌خواه جهان، تامین گردد.

در پایان این نوشتار، شایسته است، پرسشی که ممکن است در ذهن انسان نقش ببندد، پاسخ گفته شود و آن اینکه: در روایتی که اخیراً مورد استناد قرار گرفت، خطاب عبارات، شخص پیامبر صلی الله علیه و آله نیست؛ با این وصف، چگونه می‌توان آن را به‌عنوان تفسیرگر این آیه قلمداد نمود و در مورد پیامبر صلی الله علیه و آله به‌کار بست؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت: ظهور حضرت مهدی علیه السلام پایان‌بخش همه مظالم عالم بوده و ایشان به استناد همین روایت و آیاتی از قرآن کریم، از جمله آیه‌ای که در همین روایت به آن استناد شده^۶ انتقام همه ظالمان به انبیا و اولیای الهی را خواهند گرفت؛ از این‌رو، به‌قطع پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله که به اعتراف خویش، بیش از همه انبیای الهی مورد آزار و اذیت قرار گرفته‌اند،^۷ شاید به همین وعده الهی، دل خوش نموده و مشکلات و ناملایمت‌ها را بر خویش هموار فرموده باشند.

نتیجه

از بررسی فقره‌های قرآنی: «وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» و «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» این نتایج حاصل گردید:

۱. دو فراز مورد بحث، ازسوی خداوند در سه آیه ۴۸، طور، ۴۸ قلم و ۲۴ انسان، گنجانده شده است.

۱. ر. ک: انبیا / ۱۰۵.

۲. ر. ک: قصص / ۵.

۳. ر. ک: طور / ۴۸.

۴. ر. ک: قلم / ۴۸.

۵. ر. ک: انسان / ۲۴.

۶. ر. ک: یس / ۵۲.

۷. ر. ک: ابن‌شهر آشوب مازندرانی، مناقب آل ابی‌طالب، ج ۳، ص ۲۴۷.

۲. به‌طور کلی، چهار معنای تفسیری از سوی مفسران در تفسیر این فرازا ارائه شده که عبارتند از: قضای پروردگار، فرمان پروردگار، امتحان الهی و انذار نسبت به نزول عذاب الهی.
۳. برخی مفسران اصلاً به تفسیر این فرازا نپرداخته و فقط بنابر انگاره روشن بودن معنای تفسیری آن در اندیشه خویش، بدون ارایه هیچ تفسیری، از آن عبور کرده‌اند.
۴. دسته دیگر مفسران نیز، در ورطه سطحی‌نگری و عدم تعمق و تدقیق در سخن ناب وحی، در تفسیر این فرازا، دچار سهو و خطا گردیده‌اند.
۵. اکثر قریب به اتفاق، مفسرانی هستند، که گرچه به تفسیر این فرازا پرداخته‌اند؛ اما به دلیل اینکه تفسیرشان، متأثر از فضای کلی حاکم بر آیات سوره‌های طور، قلم و انسان بوده، گرفتار برداشت غیرعالمانه از این فقرات شده و بر این اساس، در تفسیر عبارتهای مورد بحث، به اشتباه افتاده و تفسیری ناقص یا ناصواب ارائه نموده‌اند.
۶. یکی از مهم‌ترین گروه‌های تفسیری در آیات سه‌گانه، تهی‌بودن مشهورترین منابع تفسیر روایی شیعه و سنی از روایت مبین - حتی از صحابه و تابعان - نسبت به فرازهای مورد بحث است.
۷. روایتی که برای رمزگشایی از غمض‌های موجود در این فرازهای قرآنی مورد استفاده و استناد قرار گرفت، روایتی است که کلینی آن را گزارش کرده است.
۸. یافته این پژوهش حکایت از آن دارد، که این عبارتهای قرآنی، به‌هیچ‌وجه، در زمره وعیدهای الهی شمار نشده، بلکه ناظر به وعده‌های الهی بوده و بازتابنده بشارت ظهور حضرت مهدی عج می‌باشد، که التیام‌بخش رنج‌های متحمل‌شده از سوی پیامبر ص در روزگار رسالت خویش خواهد بود.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- ابن سلیمان، مقاتل (۱۴۲۳ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب* ع. قم: علامه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰ق). *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- ابن عربی، محی الدین (۱۴۲۲ق). *تاویلات عبدالرزاق*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۱ق). *تفسیر غریب القرآن*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). *بحر المحیط*. بیروت: دارالفکر.

- ابو عبیده، معمر بن مثنی (۱۳۸۱ق). *هجاز القرآن*. قاهره: مکتبه الخانجی.
- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۵ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه البعثه.
- بیضاوی، ناصرالدین (۱۴۱۸ق). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- پانی پتی، ثناء الله (۱۴۱۲ق). *التفسیر المظهری*. کویت: مکتبه رشدیة.
- حقی بروسوی، اسماعیل بن مصطفی (بی تا). *روح البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار الفکر.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). *نور الثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *تفسیر مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- زحیلی، وهبه (۱۴۱۱ق). *التفسیر المنیر*. دمشق: دار الفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر (۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غواض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ق). *تفسیر بحر العلوم*. بیروت: دار الفکر.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- شاذلی، سید قطب (۱۴۲۵ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ق). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة*. قم: فرهنگ اسلامی.
- صنعانی، عبدالرزاق بن همام (۱۴۱۱ق). *تفسیر القرآن العزیز*. بیروت: دار المعرفة.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹ش). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: اسلام.
- فرای نحوی، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰م). *معانی القرآن*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ق). *من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ق). *الاصافی فی تفسیر القرآن*. تهران: مکتبه الصدر.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۲۰۰۰م). *لطایف الاشارات*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ش). *تفسیر علی بن ابراهیم*. تهران: دار الکتب.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ش). *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار الفکر.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). *الکاشف*. قم: دار الکتب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی